

Emlékbeszéd Benda Kálmán ravatalánál

Benda Kálmán az utóbbi évek szellemi közéletének egyik legismertebb egyénisége volt. Egy időben az Akadémia II. osztályának elnöke, a Történezszer Nemzeti Bizottságának, a Francia–Magyar Vegyesbizottság elnöke, tagja a Soros Alapítvány kuratóriumának, elnöke a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványrendszer – A népfőiskolai mozgalomért – szakalapítványának, rektora a református egyetemnek. 1979 óta tagja a História szerkesztőbizottságának, 1991 óta pedig a História Alapítvány kuratóriumának. A História szerkesztősége – volt és jelenlegi munkatársai –, valamint közvetlen kollégái, tanítványai írásaiból állítottuk össze a folyóirat jelen számát. (A szerk.)

Tisztelt gyászoló Család, kedves gyászoló Gyülekezet!

Eljöttünk a ravatalhoz, hogy végső búcsút vegyünk Benda Kálmántól. Nem méltatni cselekedeteit. Azt megteszi majd a tudománytörténet s az írásait használó kutató történészek tanulmányaik jegyzeteiben. Eljöttünk búcsúzni, csak felemlgetni, mely sok szál kötötte őt hozzánk — mely szálak most elszakadtak.

Búcsúznak a Magyar Tudományos Akadémia nevében, ahol tudományterületünk szinte minden testületének elnöke volt Benda Kálmán. Elnöke az akadémiai osztálynak, elnöke a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának. Búcsúznak az Akadémia Történettudományi Intézete nevében, ahol 1957-től igazgató-helyettesként, majd tudományos munkatársként, tanácsadóként és osztályvezetőként dolgozott. Búcsúznak a hazai szellemi élet oly sok műhelye nevében, ahol folyóiratok szerkesztőbizottságai, nemzetközi testületek vezetőségi tagjaként működött. Búcsúznak a történész szakma egésze és korosztálytársai nevében, kikkel együtt élte meg a háborúkkal, politikai rendszerváltásokkal zaklatott századunkat. S búcsúznak a hozzá képest régi fiatalok s a mai fiatalok nevében. Kiknek számára, nekünk — miközben már Benda Kálmán akadémikus, professzor, akadémiai osztályelnök lett — megmaradt örökké kedves Marci bácsinknak.

Meghalt Benda Kálmán, s vele most sírba száll a polgári kori magyar értelmiség utolsó generációjának egy sajátos alakja. Sarja egy családnak, amelyik 1867 óta vett részt a polgárosodó Magyarország civil és katonai igazgatásában, amelyik hitt abban, hogy történelmi felelőssége: az állami adminisztráció működtetése. Mert az állam működőképessége teszi életképesé a társadalmat, biztosítja igazgatási, napi élet- és művelődési kereteit. Az otthonról hozott kötelelességtudás, a hitt és vallott társadalmi szolgálat hatotta át Benda Kálmán élettevékenységét. Ez a belső nyugalom is adó hivatásérzés munkált benne, amikor megismertem az 1960-as években, s hívott magával az első emeleti könyvtárba — mondván: „No, böngésszük át együtt a helytörténeti folyóiratokat. Az országot, amelyben élünk, ugyanúgy ismernünk kell, mint az országokat, amelyekbe kijárunk — vagy akarunk kijárni” — tette hozzá a rá jellemző cinkosan kedves mosollyal. Akkor már, a hatvanas évek végén megnyíltak az elit-értelmiség számára a határok, s Marci bácsi nemzetközi tudományos elismertsége már a legfiatalabbak előtt is legendás volt. A francia, német előadások szövegét ugyanolyan lendületes retorikával diktálta a dübörgő Optima-gépet verő adminisztrátornőnek késő estig a szomszéd intézeti szobában, mint kis tanulmányait, cikkeit a legféltreesebb vidékek helyi múzeumi, sőt községi kiadványai számára. Ha megtanultunk valakitől — történészek, értelmiségiek — országban, népben gondolkodni, akkor Benda Kálmántól tanultunk meg. Az ő közelsége volt az, amely e szemlélethez szoktatott, s e szemlélettel egy értelmiségi-nemzeti magatartás vállalásához. Ő, aki az 1930-as évek első felében végzett a budapesti Eötvös Kollégiumban, Európa egyik

TARTALOM

• Glatz Ferenc: Emlékbeszéd Benda Kálmán ravatalánál	2
• Kertész István: Hús-vér istenek	6
• Szakály Ferenc: A török uralom mérlege	8
• Fodor Pál: Korruptió az Oszmán Birodalomban	10
• Hegyí Klára: Kegyes alapítvány a török hódoltságban	11
• Péter Katalin: A magyar reformáció kezdetei	13
• Tóth István György: „Komám nincs és felségem vagyok”	16
• Vörös Károly: A Duna–Tisza-csatorna-tervek	19
• Szász Zoltán: Nyelv és politika	21
• Niederhauser Emil: Változó helynevek	22
• Sipos Péter: Horthy Miklós és Magyarország német megszállása	23
• Hanák Péter: Zsidó munkaszolgálat a holokauszt éveiben	25
• Kovács Éva: A katolikus iskolák történetéhez	28
• Kosáry Domokos: Antall József Görgeyről	31
• Póto János: Emlékmű és propaganda	33

Címlapunkon:

Csángó-magyar asszony egy 1805-ös kiadású énekeskönyvvel.

(Csoma Gergely: Moldvai csángó magyarok című albumából)

História

Szerkesztő: GLATZ FERENC

A szerkesztőség munkatársai:
**KERTÉSZ ISTVÁN, SIPOS PÉTER,
SZAKÁLY FERENC, VÖRÖS KÁROLY**

Munkatársak: Demeter Zsuzsanna,
Stemlerné Balog Ilona (kép), Kovács Éva (szöveg),
Horváth Imre (számítógépes tördelés)

Felélős kiadó: História Alapítvány
Elnök: Niederhauser Emil
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Úri u. 53.
Telefon: 156-0457 Levélcím: Pf 9. Bp. 1250
A História Alapítvány bankszámlaszáma:
501-012539-4 OTP Bp., I. Ker. Alagút u. 3.

Szedés, tördelés: MTA TTI Kiadványcsoportja
Vezető: Burucs Kornélia
Készült a Veszprémi Nyomda Kft-nél
Veszprém, Órház u. 38.
Felélős vezető: Fekete István igazgató

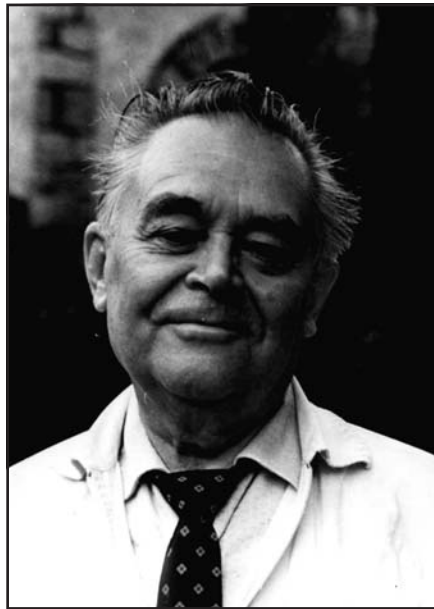
Megjelenik évente tízszer.
Előfizetési díj: fél évre 175 Ft, 1 évre 350 Ft

Terjeszti: a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkiadó postahivatalnál és a Helírnél, 1900 Budapest, Lehel u. 10/a közvetlenül vagy postautalványon
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
Budapest, Pf. 149. H-1389

HU ISSN 01392409. Index: 25384
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza!

legerősebben nemzetközi szemléletű elit-kollégiumában, tökéletes latinus–nyugat-európai műveltséggel, aki Kosáry Domokos mellett szerkesztette a magyar társadalomtudomány első egyetemes szemléletű és részben Nyugat-Európában is terjesztett folyóiratát, a *Revue d'Histoire Comparee*-t, s aki benső családi barátságban volt az atlanti-parti kollégákkal, a magyar történettudomány nagy diplomatája, aki vállára vette a határokon túli magyar történettudományosság támogatásának terhét, különösen az erdélyiek gondjait, ez a Benda Kálmán fáradságot nem kímélve utazott Magyarország félreeső zugaiba, hajnali, füstös, piszkos vonatokon. Tartott előadásokat helyi tantestületeknek, diákoknak vagy egyszerű parasztembereknek. Emlék néhány évvel későbből, az 1980-as évekből: „A nemzetet megtartani és életben tartani kötelesség és kötelezettség, politikai rendszerek változhatnak, nekünk ez a dolgunk” — írtam fiatal szerkesztőként, replikaként a politikai dorgálásra. A 80-as években történt, neki mutattam meg egyedül, mint a szerkesztőbizottság legtekintélyesebb tagjának. Aláhúzta e sorokat, s kissé biccentve, félrefordított fejjel mondta: „Nem kell megijedni!” — Napokig mormogtam magamban: nem kell megijedni. és értelmiségi bátorságára jellemző, hogy ő, aki semmi politikai háttérrel nem rendelkezett, ő volt az egyik, aki kiállt a politika hatalmaskodóival szemben.

De elszakadva a személyes élményektől, amelyek a koporsó előtt mindenkit elragadnak, búcsúzunk attól a Benda Kálmántól, aki a régi magyar értelmiségiek közül azon kevesek közé tartozott, kikhez elért a szocialitás szele. A 20. század nagy történelmi eseménye: az alsó néprétegek beemelkedése a kul-

Benda Kálmán

túrába s a politikába. Míg a hivatástudat és a kulturális-állami élet működtetési technikája e társadalmi réteg, a régi középosztály ízeibe ivódott, addig már kevesen tudták követni — épp a 30-as években — az új szociális erők feltörekvési vágyait. (Amik azután jobb- és baloldali szélsőségekbe sodorták e társadalmi rétegek nagy részét.) Benda Kálmán — ő is így mesélte — fiatalkorából hozta magával az emberi együttérzést, a szegényekkel való azonosulás készségét. „Bizonyára a református neveltettsége rám ezt a hatást — így ő —, hiszen a református egyház lelkésze a falu egyszerű népével élt együtt. De várj csak, lehet, hogy édesanyám, aki éppen katolikus jász lány volt. De az is lehet, hogy így születtem.”

Monográfusok, nekrológusok dolga kibányászni az adatokat: egy értelmiségi gondolkodás milyen mérföldköveknél, miért vált irányt. Benda Kálmán az 1930-as évek végén több fiatal értelmiségi korosztálytársával együtt nemzeti feladatnak tekintette a szociális problémák intézményes feloldását. Vezető alakja annak a fiatal társadalomtudományos csoportnak, amely a Táj- és Népkutató Központban térképekkel, statisztikai táblázatokkal mutatja be Magyarország egészségtelen birtokszerkezetét és ennek kihatását a társadalmi rendszerre, a szegény pór nép sorsára. — Nem párt vagy pártok keretében tanulta meg becsülni a kétkezi munkát, a mezőn, az üzemben, a kis falu hétköznapi közösségmegtartásában végzett értelmiségi munkát, hanem saját érzelmi közelítéséből következett az, s vált egyéniségének részévé. Ezért is nem tudták belőle kiirtani a szociális érzékenységet akkor, amikor az uralkodó politikai párt az ötvenes években hangosbmondókon hirdette a szocialitást, s közben őt az utcára tette.

Szülei, 1912

„Én, Benda Kálmán, 1916. II. 18.”

Felességével és gyermekeivel. Sárospatak, 1950

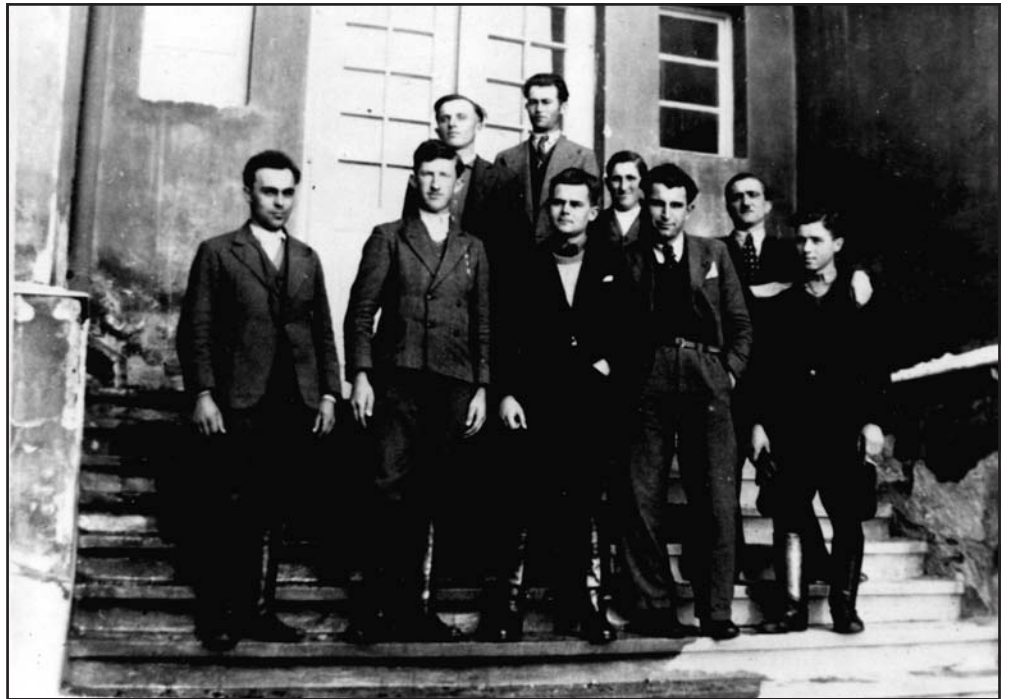
Eötvös-kollégistaként, 1932–1937

Tiszti főiskolás korában. Tolna, 1939

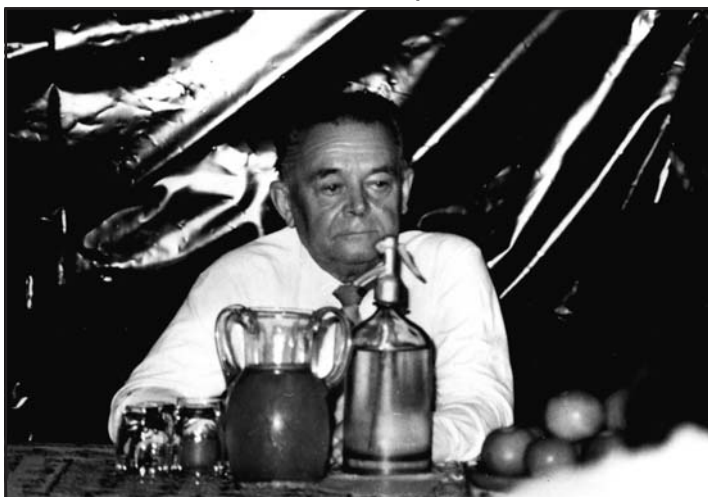

Feleségével Erdélyben. Körösfő, 1941

Népfőiskolásokkal. Tata, 1940–1941

Lakitelek, 1987. szeptember

A Széchenyi-díj átvételkor Göncz Árpáddal, 1992. március 15.

Tisztelt gyászoló gyülekezet!

A halál, a temetés megráz mindenkit. S a barátot könnyen ragadja túlhajtott megfogalmazásokra. Mégis, nem tartom túlzásnak azt mondani: *ha volt valaki ebben az országban az elmúlt 60 évben, aki népben és nemzetben egyszerre tudott gondolkodni, akkor elhunyt barátunk Benda Kálmán volt az.* S mindezt úgy élte meg, hogy egy percre sem adta fel párizsi, berlini műveltségét.

Ez a társadalmi elkötelezettség tartja makacsul a kezdeti népfőiskolai mozgalom élén 1939—42 között, amikor igazgatóként együtt lakik a gazdálkodó fiatalokkal. Történelemórákat tart nekik, sőt részt vesz napi ünnepléseiken, szalonnázásaikon. S ezen elkötelezettségből következően lesz majd élete utolsó évtizedében a politikailag független népfőiskolai mozgalom vezető alakja. S ez a belső magabiztossággal követett elkötelezettség vezeti tollát, amikor ugyanazon időben egyszerre írt központi történelmi folyóirat, a Századok, azután a Revue d'Histoire Comparee, a Társadalomtudomány c. folyóiratok hasábjaira, tudományos dolgozatokat s a Magyar élet, valamint az alig ismert Gyermekvédelem, a Szociális Traktatusok c. lapba ismertetőket a népfőiskoláról, a szociológiáról vagy éppen Bocskai szabadságharcáról. Történészként is vallotta, hogy őt idézzem: „A történész, aki csak önmaga vagy néhány szakember számára kutat és ír, nem teljesíti igazán feladatát. Arra van szükség, hogy népünk minél nagyobb részének adjunk történelmi látást.”

állandó rádióműsorokat készít, derűs mosollyal tárja szét kezét, amikor tudós kollégái szemrehányják neki: mikrofont biztosít évszázados történelmi balgaságoknak, melyek az egyszerű emberek között terjednek. „Na és! — így egy alkalommal, mikor éppen Zrínyiről és a vadkanról volt szó —, tessék, okoljátok meg a tudomány álláspontját. Hát nem ezért vagyunk?...”

Búcsúzunk Benda Kálmántól, a szigorú ítéletű szaktudóstól, az elhivatott kutatótól. Olyan korban nevelkedett és élte le élete javát, amikor a történettudomány Európa-szerte kiépítette szaktudományos intézményrendszerét: bonyolult tanszék-, majd kutatóintézet-hálózatot hívott létre, anyanyelvű és idegen nyelvű folyóiratrendszert, rendszeres nemzetközi konferenciasorozatokat, sőt az államon belül a tájegységek szerinti kutatási és forrásmegőrzési intézményközpontokat. Ezt a csodálatos tudományos nagyüzemet azután professzionista és elhivatott szakemberek működtethetik. Benda Kálmán profi volt, a szó legklasszikusabb értelmében. Mindig pontosan tájékozott volt a nemzetközi szakirodalomban. S milyen éles volt problémalátása! Nevéhez kötődik — hogy csak utalásszerűen említsük — a hosszú évszázad, a 17. század magyarországi sajátosságainak feltárása, sokszor megrajzolt hőseivel, mindenekelőtt Bocskayéval. A Rákóczi-szabadságharc történetének újragyúrása, mindenekelőtt az európai viszonyok feltárása. Tanulmányai a kutatásban meglévő hézagokat igyekeztek kitölteni. Hatalmas forrásközlő kötetek tanúsítják szakmai akribiáját: a Martinovics-iratkötetek, Ráday Pál iratai, csángó levéltár, a befejezetlenül maradt Országgyűlési Emlékek. Hogy csak emlékeztessék néhány, méreteiben is hatalmas Benda-műre. Amikor Európa-szerte az 1970-es években visszahanyatlik a hagyományos szakmai felkészültség megbecsülése, a forráskritikai műveltséghez tartozó klasszikus segédtudományi műveltség — paleográfia, diplomatika és így tovább — tisztelete, Benda Kálmán minden fórumot

megragad, hogy szót emeljen a klasszikus szakmai műveltség becsülete mellett. Maga is forráskiadási szabályzatot készít, hogy rászoktassa a szakszerűsége a történettudomány művelőit. Szakmaszeretete hajtja, amikor elvállal szerkesztőbizottsági tagságokat — s ezeket nem dekorumoknak tekintette, hanem szakmai-közéleti funkcióknak —, szakmaszeretet hajtja, amikor a százezres nem történész rádióhallgatóságnak igyekszik sokrészes sorozatban elmagyarázni a levéltárak fontosságát, sorra látogatva rádiós barátjával a vidéki levéltárakat. Ez a szakmaszeretet hatja át, amikor a Lónyay utcai gimnázium felszámolásakor (1950-ben) kétkerekű kiskocsit szerez és felrakja a gimnázium egyedülálló értékű könyvsorozatait a kocsi, s tolja-vonja több fordulóban, a macskaköves úton át a Ráday Kollégiumhoz. Ahogy a Református öreg Diákok — akik egyesületének elnöke is volt — mesélik: ki szomorkásnak, ki vidámnak látta, de mindegyre dolgában magabiztosnak. És ez a szakmaszeretet, ez az elhivatottság — működtetni az intézményeket — hajtja, amikor elvállalta a rendkívül fárasztó franciaországi előadókörutat e hónapban. Amikor megjegyzést tettünk — látva, hogy az utóbbi időben már fárad —: talán nem kellene ennyit vállalni, öniróniával megjegyezte, kihúzva magát, amúgy „Marcisan”: „Nahát, ezt mégsem tehetem. Hisz

80 éves születésnapján családjával, 1993

én vagyok a Francia—Magyar Vegyesbizottság elnöke.” Azután meghalt, hazafelé jövet, szolgálat közben.

Tisztelt gyászoló Család, kedves Barátaim!

Búcsúzni jöttünk ide a koporsóhoz. Búcsúzni nemcsak a tudóstól, az elkötelezett értelmiségitől. De búcsúzni egy embertől.

Meghalt egy ember, aki szerette az élet minden pillanatát. Aki nem panaszkodott, mikor állástalan diplomás volt a 30-as években, s nem panaszkodott, mikor állástalan lett a diktatúrában. Aki minden társában képes volt a jót látni, s percek alatt közelséget teremtett nemzetközi hírvű professzortársaival éppúgy, mint a kérges kezű földművessel vagy épp a morózus hivatalnokokkal. Aki örülni tudott minden pillanatnak, nem tartott haragot, nem akart kárpótlást, mosolyogva, megvetően szólt ezekről, tisztelte mindenki hitét, etnikai hovatartozását, és így elérte, hogy mindenki tisztelte az övét. Igaz emberí életet élt, s nekünk, kik közel álltunk hozzá, a legsodálatosabb eszményt hagyta vissza: az emberséget.

GLATZ FERENC